

FOCUS NATIONALISME EN RELIGIE

Erik Buys

Zoals elke ideologie neemt nationalisme soms totalitaire vormen aan. Daarbij vervagen de lijnen tussen links en rechts. Het Sovjet-Russische moederland was stalinistische communisten even lief

“Doden voor de natie, niet voor God”

Enkele jaren geleden publiceerde theoloog William Cavanaugh met *The Myth of Religious Violence* een opzienbarende studie over de verhouding tussen de moderne natiestaat, religie en geweld. Nu diverse grootmachten vaak weer religieuze taal gebruiken terwijl ze hun spierballen laten rollen, loont het de moeite hem aandachtig te beluisteren.

Een definitie geven van religie is niet zo eenvoudig. Je kunt religies inhoudelijk definiëren, op basis van wat mensen geloven. Religieuze overtuigingen en praktijken hebben dan misschien te maken met God of goden, seculiere niet. “Zulke definities zijn problematisch”, merkt William Cavanaugh op, “want onder meer het taoïsme, confucianisme en veel soorten boeddhisme verdwijnen in dat geval van de gebruikelijke lijsten met wereldreligies.” Ook de algemenere term transcendentie biedt volgens de professor geen oplossing. “Je moet die term erg vaag maken om daarmee iets over pakweg het boeddhisme te zeggen, want oorspronkelijk duidt hij op een joods-christelijk idee – de scheiding tussen Schepper en schepping – dat het boeddhisme niet kent. En als goddeloos boeddhisme wegens zijn gerichtheid op een vorm van transcendentie op de lijst met religies thuishoort, kun je goddeloos marxisme er nog moeilijk van uitsluiten, evenmin als nationalisme en consumptisme bijvoorbeeld.”

Religio

Inhoudelijke criteria maken het onderscheid tussen religieus en seculier arbitrair. In plaats daarvan kun je culturele overtuigingen en praktijken ook benaderen naar hun functie, waardoor je al meer rekening houdt met het willekeurige karakter van de grens tussen religieus en seculier. Hoe iets werkt in een samenleving is belangrijker dan wat dat iets precies is. “Functionalistische benaderingen keren terug naar de breedste betekenis van het woord *religio* in het oude Rome: elke bindende verplichting of toewijding die iemands sociale relaties structureert”, stipt Cavanaugh aan. “De Amerikaanse vlag verwijst bijvoorbeeld niet expliciet naar iets goddelijks, maar is misschien wel het heiligste object in de Amerikaanse samenleving en dus een object van religieuze verering. Weinig Amerikaanse christenen zouden namens God willen doden, terwijl velen van hen het vanzelfsprekend vinden te doden en te sterven voor de natie in oorlogstijd.”

“Politieke elites dreigen met geweld en beloven tegelijk bescherming tegen geweld.”

De moderne staatsstructuur ontwikkelt zich tussen 1450 en 1650 op het Europese continent. Sommige vorsten verdragen niet langer dat hun onderdanen bestuursvormen op basis van kerkelijke loyaliteit of tribale en feodale banden erkennen. “De centralisatie van koninklijke macht brengt de complexe, niet aan landsgrenzen gebonden loyaliteiten in middeleeuwse samenlevingen onder het gezag van één soeverein binnen diens territorium”, vermeldt Cavanaugh. Naarmate traditionelere samenlevingsverbanden daarop eroderen, komen individuen meer

op zichzelf te staan. Dat resulteert uiteindelijk in een uitgebreider bureaucratisch en juridisch staatsapparaat dat via contractuele afspraken de relaties tussen die individuen in goede banen leidt. “Het politieke lichaam streeft in die context geen algemeen belang na”, benadrukt Cavanaugh, “maar probeert het individu te bevrijden om zijn of haar eigen doeleinden na te streven. Een liberale rechtsstaat streeft niet naar het goede, maar verzekert eerder de vrede tussen diverse opvattingen over het goede.”

Nationalisme

Niettemin hebben mensen als sociale wezens ook behoefte aan een gemeenschapsvorm die niet louter afhangt van bureaucratische bemiddelingen. “Dat brengt ons bij de natiestaat, een nog recentere ontwikkeling van politieke organisatie die tot bloei komt in de 19de eeuw en getuigt van nationalisme”, vervolgt Cavanaugh. “Nationalisme duikt voor het eerst op in de 18de eeuw en ijvert voor de culturele eenmaking van wat zich binnen de staatsgrenzen heeft verzameld.” Italië kent bij zijn ontstaan in 1860 bijvoorbeeld maar 10 procent Italiaanssprekende burgers, waarop de befaamde Italiaanse patriot Massimo d’Azeglio zegt: “We hebben Italië gemaakt. Nu moeten we nog Italianen maken.” Volgens Cavanaugh spelen drie factoren een doorslaggevende rol bij de bevordering van nationalistische gevoelens door 19de-eeuwse eli-

Staatshoofden imiteren kerkelijke rivalen

Behalve als bescherming tegen potentieel geweld van buitenlandse vijanden, legitimeert de natiestaat zich als bescherming tegen potentieel geweld van binnenlandse bedreigingen. “Als de natiestaat de neiging heeft externe verschillen te accentueren, heeft hij tegelijk de neiging feitelijk bestaande interne verschillen te elimineren”, weet William Cavanaugh, ondanks de beloftes van het liberalisme.

“Oorlog vereist een directe disciplinaire relatie tussen individu en staat, en doet de loyaliteit van individuen aan andere sociale groepen dan de staat verdampen”, analyseert Cavanaugh.

© Unsplash

Intern verdraagt een soevereine staat geen andere politieke gezagsdragers en hij ondermijnt dan ook de loyaliteit van individuen aan tribale, feodale of kerkelijke overheden. Daarbij speelt oorlogvoering een cruciale rol. “Oorlog vereist een directe disciplinaire relatie tussen individu en staat, en doet de loyaliteit van individuen aan andere sociale groepen dan de staat dus verdampen”, analyseert Cavanaugh. “Dat resulteert in een gebrek aan waarachtig pluralisme. De toewijding aan de staat wordt een doel op zich.” Die toewijding vraagt van alle burgers inzet voor het algemeen belang. “Wat ‘algemeen’ is, wordt herleid tot wat binnen nationale grenzen past, en wat goed is, kan worden gekocht ten koste van wat goed is voor andere natiestaten”, vervolgt Cavanaugh. “Maar de rijkere klassen presenteren hun eigen belangen veel effectiever als nationale belangen”, waarschuwt hij. Achter het zogeheten algemeen belang schuilen vaak financiële en economische belangen van geprivilegieerde groepen.

Elizabeth I

Aanvankelijk zien de opkomende staten vooral de Kerk als concurrent van hun gezag, ook omdat de geloofsgemeenschap niet gebonden is aan territoriale grenzen. Niet toevallig imiteren vroege moderne monarchen kerkelijke gebruiken om de plaats van hun rivaal in te nemen. “Toen Elizabeth I in Engeland bijvoorbeeld paal en perk stelde aan het feest van *Corpus Christi*, eigende ze zich belangrijke symbolische aspecten van het feest toe”, vertelt Cavanaugh, “waarbij ze zichzelf in de plaats van de hostie stelde.”

Burgerlijke religie

Daarnaast laten verlichte filosofen zich inspireren door het verbindende karakter van de Kerk om een gelijkaardige verbinding in de staat te bepleiten. Ze gebruiken de aloude term *religio* als

als het Duitse vaderland overtuigde nazi's. Bovendien genoten Stalin en Hitler een haast goddelijke status. Totalitair nationalisme zet dus ook de vraag naar het onderscheid tussen seculier en religieus op scherp.

“Slechts twee beslissende krachten zijn ooit bereid geweest voor jou te sterven: Jezus Christus en de Amerikaanse soldaat”, staat te lezen op Amerikaanse stickers en T-shirts.
© Unsplash

tes: “De eerste is de toenemende invloed van de staat op het onderwijs, dat ruimte moet bieden aan een gemeenschappelijke geschiedenis met nationale oorsprongsmythen. Daarnaast is er de verspreiding van een gestandaardiseerde taal door middel van gedrukte media. En ten slotte oefent vooral oorlogvoering een diepgaande invloed uit bij de vorming van natiestaten.”

Oorlog

Naar binnen toe creëert oorlog meer eenheid tussen de burgers van een natiestaat, naar buiten toe meer vijandigheid tegenover andere naties. In het begin verstevigt oorlog altijd de binnenlandse positie van een Poetin of een Netanyahu. De paradox is dat de staat zijn burgers belooft te beschermen tegen geweld dat eigenlijk alleen maar kan ontstaan op basis van de vijandigheid die met de vorming van de staat gepaard gaat. Op de koop toe vorderen politieke elites middelen van burgers om die bescherming waar te maken. Cavanaugh onthult de ambigue aard van die machtsuitoefening: “Politieke elites verzekeren zich van toegang tot kapitaal van de lokale bevolking door te dreigen met geweld en tegelijk bescherming te beloven tegen geweld.”

Geweldsmonopolie

Vanaf de moderne tijd verwerft de staat – evoluerend van absolute monarchieën tot constitutionele democratieën – een gezag dat

het monopolie bezit op gebruik van geweld, maar eigenlijk structureert elke samenleving zich vanuit een autoriteit die geoorloofd van ongeoorloofd geweld onderscheidt. En die autoriteit blijft in het zadel zolang iedereen blind blijft voor haar toevallige totstandkoming. Boven elke twijfel verheven mythen legitimeren taboes en rituelen. Geweld en wat een samenleving daarmee associeert, is verboden, tenzij het op een geritualiseerde – en dus gecontroleerde – manier ruimte krijgt. In de Boliviaanse Andes willen inheemse volken bijvoorbeeld geweld ten gevolge van hongersnood vermijden. Om een goede oogst af te smeken van de berggeesten, slaan dorpelingen elkaar desondanks tot bloedens toe tijdens het *Tinku*-ritueel, waarbij soms iemand sterft. Dat offergeweld wordt aangeprezen in de mythen

van de gemeenschap. Het moet een vaccin vormen tegen een mogelijke epidemie van verwoestend geweld na misoogsten.

Helden

De natiestaat presenteert zich als bolwerk tegen potentieel geweld van buitenlandse mogendheden. En hoewel zijn onderdanen niet op een gewelddadige manier aan hun einde horen te komen, verwacht de staat in oorlogstijd toch van zijn militairen dat ze als helden hun leven willen geven voor de natie. Dat soort offergeweld is dan een geoorloofde dam tegen het zogenaamd ongeoorloofde, vernietigende geweld van de vijand. “Het bloedoffer lijkt een daad van zowel schepping als verlossing”, stelt Cavanaugh. “Tijdens de plechtigheden in 1994 ter ere van de vijftigste verjaardag van D-day, zei president Bill

Clinton bijvoorbeeld dat de gesneuvelde soldaten ‘ons de wereld gaven’ en ‘de wereld redden’.” De Amerikaan wijst voorts op een spreuk die in zijn thuisland te lezen is op stickers en T-shirts: “Slechts twee beslissende krachten zijn ooit bereid geweest voor jou te sterven: Jezus Christus en de Amerikaanse soldaat.” Het radicale verschil is natuurlijk dat de eerste sterft omdat hij weigert te doden en het geweld dus daadwerkelijk een halt toeroept, terwijl de tweede sterft terwijl hem is opgedragen een vijand te elimineren. Bovendien bewijst de recente geschiedenis, met oorlogen op industriële schaal, dat offerbereidheid bij alle strijdende partijen uiteindelijk allesbehalve een dam vormt tegen vernietigend geweld. “Allen die naar het zwaard grijpen, zullen door het zwaard omkomen”, beweert Jezus terecht in het Matteïsevangelie. **III**

aanduiding voor wat burgers moet verenigen. Religie in die betekenis slaat dus ook op het politieke domein. “Jean-Jacques Rousseau introduceert de term burgerlijke religie in de 18de eeuw”, verduidelijkt Cavanaugh. “Hij stelt de burgerlijke religie voor als een geneesmiddel voor de verdeeldheid die door de christelijke traditie wordt gezaaid. Rousseau wil de christelijke godsdienst niet wissen, maar wel herleiden tot ‘een puur innerlijke aangelegenheid van aanbidding Gods en een kwestie van uiterlijke morele verplichtingen, niets meer’. Burgerlijke religie, daarentegen, is de volledig openbare cultus van de natiestaat.”

“De mythe van religieus geweld leidt de morele aandacht af van andere soorten geweld.”

De moderne staat oefent steeds meer controle uit op religies die afwijken van zijn burgerlijke religie, vanuit het idee dat die afwijkende religies tot vernietigend geweld leiden als ze niet in toom worden gehouden. Godsdienstoorlogen vanaf de reformatie zouden dat bewijzen. Cavanaugh verzet zich tegen die opvatting en laat zien dat theologische geschillen vaak geen doorslaggevende rol spelen bij de oorlogen in die periode. Katholieken gaan bijvoorbeeld evengoed allianties aan met protestanten tegen andere katholieken als protestanten met katholieken tegen andere protestanten. Er is dus sprake van mythevorming betreffende die religies, op basis waarvan de staat hun margina-

BIO

William T. Cavanaugh (1962) is een Amerikaanse katholieke theoloog en directeur van *Center for World Catholicism & Intercultural Theology* aan *DePaul University* in Chicago. Hij staat bekend om zijn werk op het vlak van politieke theologie en verdiept zich onder meer in de sociale en politieke aanwezigheid van de Kerk in gewelddadige en economisch onrechtvaardige situaties.

lisering rechtvaardigt en zijn eigen macht vergroot. Gaandeweg noemt die staat zijn eigen verbindend functioneren zelfs niet meer religieus, zodat een zogeheten seculiere staatsorde zich duidelijk onderscheidt van religieuze organisaties.

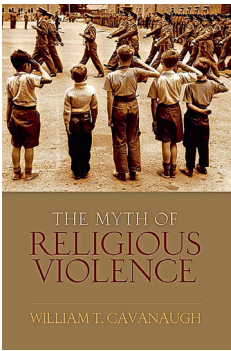
Scheidslijn

“Het onderscheid tussen seculier en religieus ontstond in de moderne tijd samen met een nieuwe configuratie van macht en autoriteit in het Westen en werd vervolgens geëxporteerd naar delen van de wereld die door de Europeanen waren gekoloniseerd”, vat Cavanaugh samen. “Het idee ontstond dat het vermengen van religie met het openbare leven sektarisme en geweld in de hand werkte. De scheidslijn tussen religieus en seculier vergemakkelijkte bij de westerse burger de overdracht van loyaliteit aan de Kerk naar loyaliteit aan de natiestaat. Ook in de niet-westerse wereld liet de creatie van religie als aparte categorie zich gelden. Koloniale machten maakten van haar en haar seculiere tweelingbroer gebruik om sommige aspecten van niet-westerse culturen te marginaliseren. Zodoende schiepen ze ruimte voor hun eigen politieke en economische belangen.”

Idolatrie

Ook vandaag leeft wel het idee dat iets met een religieuze stempel irrationeel is en de neiging heeft geweld te bevorderen. “Een deel van wat religie heet te zijn, heeft inderdaad te maken met gevaarlijke pathologieën, met fanatisme dat terreur veroorzaakt”, erkent Cavanaugh. “Het probleem met de mythe van

religieus geweld is niet dat het bepaalde soorten geweld veroordeelt, maar dat het de morele aandacht afleidt van andere soorten geweld. Zogenaamd religieus geweld is dan altijd verwerpelijk, terwijl zogenaamd seculier geweld vaak noodzakelijk en soms prijzenswaardig zou zijn.” De belangrijkste vraag voor Cavanaugh is dan ook niet of nationalisme religieus is, maar wel waarom het geweld van een vijand soms religieus wordt genoemd en het eigen geweld seculier, en welke zelfrechtvaardigingen daarachter schuilgaan. Zeker ook als christen hunkert Cavanaugh naar een transcendentie die elke menselijke idolatrie van geweld aan het licht brengt en in vraag stelt. “Ik hoop een bijdrage te hebben geleverd aan een theorie van het geweld dat aan samenlevingen ten grondslag ligt”, besluit hij. **III**

William T. Cavanaugh, *The Myth of Religious Violence. Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*, Oxford University Press, 2009, 285 blz.